

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського



Інститут історії України



МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES



Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ



ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ



Том 10

Книга II

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1930–1934)

Серія

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

(1924–1930)



МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ВИДАВНИЦТВО

“СВІТ”

2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*



Упорядкування, передмова, коментарі:
Оксана ЮРКОВА



Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2015
- © Інститут історії України НАН України, 2015
- © Юркова О.В., упорядкування, передмова, коментарі, 2015
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2015

РОЗДІЛ II

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ



L.LÉVY-BRÜHL. DAS DENKEN DER NATURVÖLKER.

In deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet
von Dr. Wilhelm Jerusalem.

Wien und Leipzig: W. Braumüller, 1921, XIII + 352 c.

L.LÉVY-BRÜHL. LA MENTALITÉ PRIMITIVE

(Bibliothèque de philosophie contemporaine —
Travaux de l'Année sociologique).

Paris: F. Alcan, 1922, III + 537 c.

WILHELM JERUSALEM. SOZIOLOGIE DES ERKENNENS

(Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften,
1921, I Jahrg., Heft 3)

**RICHARD THURNWALD. ZUM GEGENWÄRTIGEN
STAND DER VÖLKERPSYCHOLOGIE**

(Köln[er] Vierteljahrshefte [für Soziologie],
1924, IV Jahrg., Heft 1–2)

Глибокі і тяжкі переживання останніх десятиліть відкрили людській мислі темні безодні й замрачені обрії соціального розвитку людства, котрих ця мисль не добачала або принаймні ніколи глибше не аналізувала, загорожена ближчими лаштунками “цивілізованого життя”, і примусили її вийти за тісну сферу європейського культурного світу останніх століть. І хоч у процесі відбудови наукової роботи та її довоєнних засобів наукова енергія і тут, як скрізь, звертається тепер більш на відновлення перерваних праць і дослідів на тих пунктах, де їх розірвала світова завірюха, щоб не зтратити здобутків наукової техніки і методології, осягнених останніми передвоєнними десятиліттями, це, розуміється, не може усунути і не усуне тих загальніших і істотніших питань, які виступили з-поза того привичного кола “чергових завдань”, що був утворився традицією й — ріжче сказавши — інерцією наукової роботи, досліду і навчання тих десятиліть. Вони стоять під дверима цих бібліотек і робітень, за папками дневників і документів, за річниками наукових часописей, котрі ми розпучливо силкуємось підібрати тепер по десятилітнім розвалі всіх наукових зносин і руїні світової наукової кооперації. Вони товчуться в ці двері, нагадуючи, що з-поза тих “чергових питань” виступили старі як світ більш серйозні проблеми, котрих поминути і замовчати не буде в силі ніяка наукова інерція чи традиція. І ми тут, в нашій тісній гуртці, працюючи над відбудовою поруйнованої робітні українознавства, повинні не спускати з уваги отих загальніших проблем, що

мусять бути вихідними і орієнтаційними пунктами в дослідженні спеціальніших питань *нашої* історії, словесності, економіки, краєзнавства, як і в кожному іншому краю і народі.

Випускаючи саме тепер збірку праць Семінарію примітивної культури Українського соціологічного інституту й освітлюючи в короткій передмові* науковий інтерес і вагу поставлених в них тез¹, я хочу також і на сторінках “України” звернути увагу її читачів на деякі основні проблеми історії людського усупільнення (інакше: генетичної соціології) та еволюції людської мислі, видвигнені світовою наукою в останніх десятиліттях і, на жаль, — досі дуже мало відомі у нас.

Паралельно з тим як геніальний фізик Айнштайн викликав глибокий переворот в оцінці наших понять про закони фізичного світу, в світовій роботні йшли менш показні і ефектні, але в кінцевих висновках не менш важні для оцінки наших теоретичних досягнень, досліді над історією основних підстав людської мислі та їх залежності від соціальних відносин. Правда, вони ще не виведені з сфери загальних, принципіальних помічень, і, розуміється, — як кожний дослід над соціальним людським життям — не скристалізовані в таких конкретних і докладних (прецизних) висновках, як спостереження фізичні. Але вже і в нинішнім своїм стані ці помічення дають дуже важні вказівки нашим студіям. Я розумію досліді над примітивним мишленням і еволюцією людської мислі взагалі, розпочаті двадцять літ тому французькою соціологічною школою під проводом покійного Еміля Дюркгейма, доведені в останніх роках перед війною до дуже важних результатів — але, на жаль, іще й досі не перетравлені і не оцінені відповідно навіть в кругах, які називають себе соціологічними, не кажучи вже про ширші дослідничі і просто такі освічені верстви.

Розуміється, тут багато заважив отой розвал, ота руїна світової наукової кооперації, викликана світовим побойовищем, про котру я сказав вище. Коли замість заведеної в звичаї і навіть — зробленої обов'язковою пильної уваги для всяких наукових поступів, де і в якому ворожім осередку вони б виникали, науковий світ поділивсь і собі на ворожі табори та став навіть похвалюватися своїм легковаженням та ігноруванням того, що робиться в ворожій науковій таборі, то слідом за цим не забарилось прийти і загальне розгрішення від пильнування того, що діється в науці за межами своєї парадії. Тож і післявоєнний “науковий світ” став ареною таких виявів невинності в сфері наукового руху, що не раз не знати було — сміятись чи плакати над ними. Непоборимі труднощі в наукових зносинах, в подорожах і навіть в пересилках наукової літератури, які, на жаль, і ми так сильно відчуваємо по нинішній день, очевидно, виправдували дуже багато з того. Але тим не менше зістається в повній мірі небезпека, що інерція, недбальство і лінь дуже довго робитиме собі вжиток з цих аномальних умов, аби вза-

¹ “З примітивної культури”, розвідки і доповіді Катерини Грушевської, з передмовою М.Грушевського, Київ, 1924 р., Державне видавництво України.

галі не прикладати ніяких старань до того, щоб бути в курсі світового наукового руху. З цієї небезпекою, очевидно, треба всіми силами боротись, а всякі проби тікати під охорону цієї неможливості слідкування за світовою літературою — без милосердя нищити. Бо інакше що станеться взагалі з науковим життям?!

Я позволив собі це маленьке відступлення від теми не зовсім випадково, а власне, тому, що цим обставинам ми завдячуємо маленьку, але цінну інструктивну статейку, на жаль — покійного вже нині віденського соціолога Вільгельма Єрузалема, що стоїть в заголовку отцеї статті як одна з дуже корисних маніфестацій протесту проти симптомів отакого небезпечного легковаження обов'язків світової наукової кооперації. Сталось це з того приводу, що німецький соціологічний журнал, заснований в Кельні при новім інституті соціальних наук* (фундованім містом Кельном з закінченням війни, 1919 р.)¹, в ряді вступних статей умістив проспектну статтю одного із своїх директорів, Макса Шелера, професора філософії і соціології Кельнського університету, п[ід] з[аголовком]: “Позитивістична філософія історії й завдання соціології пізнання” (“Soziologie des Erkenntnis”)*. Стаття ця починалася з заяви, що “проблеми соціології знання і пізнання в своїй цілості, поділі й внутрішній залежності досі ледве завважені і поставлені, а не те, що не рішені”. І потім далі, побіжно спинившись на деяких передчуттях цієї проблеми у старших дослідників, автор ближче входив в обговорення і критику Кантових трьох стадій в розвитку знання та доводив, що релігійне, метафізичне і позитивне мишлення являються не трьома стадіями, а трьома “цілком ріжними групами актів пізнаючого духу”, які відповідають трьом ріжним соціальним групам. Отже, ці гадки, небезінтересні по собі, викликали “замітки” Єрузалема; в дуже здержливих виразах він дав зрозуміти, що його шановний колега, звичайний професор філософії й соціології (сам Єрузалем так і не діждався цього титулу і вмер “надзвичайним професором” Віденського університету, після 30-літньої незвичайно серйозної і плідної академічної праці), “як здається, думає, ніби властива соціологія пізнання досі ніколи не була признана важною проблемою як частина філософічної теорії пізнання, а тим менше досі не приступлено до дійсного її розроблення”². Тим часом ще 1909 р. в німецькій-таки часописі “Die Zukunft” була опублікована стаття Єрузалема якраз під заголовком “Soziologie des Erkenntnis”*, і в ній було представлено природу і значіння “соціальної творчості” (Soziale Verdichtung)³ в розвою мишлення і спеціально

¹ Про цю першу пробу німецького соціологічного журналу сподіваємось подати ближчі вістки в одній з дальших книжок “України”.

² В своїй відповіді на “замітки” Єрузалема, доданій до них в тім же випуску Кельнського тримісячника*, Шелер пробував витолкувати тим, що він мав на гадці не світову соціологічну літературу, а німецьких філософів і соціологів; але більш уже не повертався до цієї неприємної теми на сторінках свого органу.

³ Цим виразом Єрузалем передає те, що французькі соціологи звуть “колективними представленнями” (les representations collectives).

для консолідації й консервативної сили релігійних представлень та вказано на впливи соціальних процесів — соціальної диференціації й формування індивідуальності — на вироблення здібності об'єктивного пізнання в індивіда. Ця стаття була завважена і прихильно оцінена Дюркгеймом, що присвятив їй ширшу статтю в своїм органі “L'Année Sociologique” і з цієї нагоди відкрив в критичнім огляді соціологічної літератури (що становив головний зміст цього видання) в XI річнику його за 1910 р. особний відділ під заголовком: “Соціологічні умови пізнання” (“Conditions sociologiques de la Connaissance”). У вступній замітці він пригадав свою працю “De quelques formes primitives de la classification” (1903), де він обговорив деякі питання цього кругу, і студію свого учня і співробітника Hubert'a про вплив сакральної обрядовості на прийняті поділи часу (“Melanges d'histoire des religions”, 1909)*. А на закінчення висловив переконання, що нововідкрита рубрика не зістанеться порожня — “бо саме тепер з'явилися уже або підготовляються деякі праці, цілком виразно присвячені соціологічному дослідженню пізнання”.

Дійсно, в найближчій, 12, томі цього річника (котрому, на превеликий жаль, судилось бути й останнім, бо війна перервала це видання) в цій відділі було обговорено вже сім праць, які займалися або дотикались цього питання, і в тім числі були такі капітальні твори, як Леві-Брюля “Умовні функції в нижчих громадах” і самого Дюркгейма “Елементарні форми релігійного життя”*², які дійсно кляли вже серйозні підвалини соціологічній інтерпретації еволюції людського мишлення.

Перше ніж схарактеризувати ці досягнення, видвигнені Єрузалемом, я мушу, одначе, кинути оком трохи назад, поза вихідні пункти нових дослідів, вказані ним. Статейка Турнвальда, котру я задля цього принотував, до речі, нагадує старші стадії в розвою цих ідей в рамцях “народної психології” (Völkerpsychologie), так, як її начеркнув свого часу Александр Гумбольдт, потім, в 1860-х роках, розвинули Ляцарус і Штайнталь, і нарешті в широку систему розгорнув Вундт — в своїй останній праці, котрій я віддав честь на початку огляду в оцім річнику (1924, [кн.] I—II)*³. Турнвальд нагадує, що в завданнях цієї дисципліни лежали дві проблеми, котрі він ставить в програму й сучасним соціологам і етнографам: прослідити психологію окремих народів і психологію народу взагалі, як колективу, в протиставлення психології індивідуальності. Не буду входити ширше в цю начеркнену ним програму (вона зводиться до відокремлення “диференціальної народної психології” з першою метою і “загальної народної психології” з метою другою та конкретизує їх завдання). Коротко завважу, що сам термін я вважаю мало вдатним (власне, через його неясність виходить це плутання і зливання цілком окремих завдань і заміна одного другим). Тому й продовження студій під знаком його мені здається неповні раціональним: ті завдання, які в нього входили, мабуть, розділяться і відійдуть до відповідних розділів сучасної соціології та етнографії. Але хочу нагадати, що в завданнях уже

цеї старої дисципліни лежало розслідування тих проблем, які поставила собі, тільки з іншим підходом, французька школа соціологів-позитивістів: залежність індивіда від колективних представлень, і залежність психології індивідуальної і колективної від тих умов (фізичних і господарських), в котрих розвивалось життя колективу.

Ріжниця, дуже важна і в наслідках своїх дуже корисна, лежала в тім, що німецька психологічна школа, на чолі котрої стояли Ляцарус, Штайнталь і Вундт (а у нас Потебня), в дослідженні цього процесу налягали головню на ідеологію та індивідуальну психологію та з неї виходили в виясненні еволюції колективу. Французька ж школа твердо стала на принципі, проголошенім Дюркгеймом в його “Правилах соціологічної методи”, що “рішаюча причина соціального явища мусить вишукуватись між соціальними ж явищами, а не в області індивідуальної свідомості”.

Власне, від цієї програмної праці, котрій рівно тридцять літ виходить тепер¹, треба рахувати історію тих дослідів над “соціологією пізнання”, або соціологією людського мишлення — буде краще сказати, — котрих історію Єрузалем та й сам Дюркгейм зачинають від пізнішої праці про класифікацію у примітивних. В “Правилах”, що стали кодексом французької школи й зостаються досі властиво єдиною теорією соціологічного досліду, під дефініцію (опреділення) того, що являється соціальним фактом або явищем (*fait social*), і як таке служить предметом соціологічного досліду, підведені були також всі ті поняття, які визначають напрями індивідуальному мишленню: категорії, котрими людина думає, ідеї часу і простору, принципи тотожності і суперечності і под. Все це стоїть під знаком “соціального явища”, інакше: того, що в рамках даної громади “являється загальним і незалежним від індивідуальних маніфестацій, з існуванням самостійним”. Або як Дюркгейм означає це “соціальне явище” на іншій місці: “кожна манера діяння, оформлена чи ні, але здатна виконувати зовнішній примус над індивідом”. В цих дефініціях маємо цілком ясне освітлення принципів мислі як соціального продукту: наслідку і тих умов, в котрих розвивається життя суспільності.

В цій сфері сам Дюркгейм звернув свою увагу на релігійну сферу. Це можна вважати проявом тісного зв'язку (преемство) його досліду з філософією Канта, котре часто підчеркується дослідниками, хоч як Дюркгейм відійшов від Канта в своїм методі. Але заразом його праці і в цій сфері, завдяки позитивістському методові, відкривають перспективу справді цілком нової відмінної теорії пізнання, й це було так і оцінено серед самих спеціалістів в історії релігій. Знаходжу, наприклад, в оцінці його соціологічного діла, даного одним з істориків релігійної мислі, це признание, що в Дюркгеймових “Правилах” містилось “не більше й не менше, як нова теорія пізнання”².

¹ “Les Règles de la Méthode Sociologique”, перше видання 1895 р., сьоме вид[ання] 1919.

² Goblet d'Alviella. La Sociologie de M. Durkheim et l'Histoire des Religions. — “Revue d'Histoire de Religions”, 1913, с. 194.

Та це занадто виразно маніфестував і сам покійний дослідник; вступний розділ в останнім його великим творі “Основні форми релігійного життя” (1912) так був ним і затитулований: “Соціологія релігії і теорія пізнання”. Тут він дійсно докладно вияснив соціальне походження категорій мислі і потім в закінченні своєї праці, ілюструвавши наведену тезу величезним матеріалом з сфери релігійної думки, зазначив неминучу потребу розроблення процесу формації понять з соціологічного становища. Признавав, що для цього “соціологічні умови пізнання мусять бути краще звісними, ніж це тепер фактично маємо”. Але думав, що “вже тепер можна твердо встановити деякі загальні основи, здібні кинути світло на розв’язку цієї проблеми”.

Це дійсно можна було сказати з повним правом після появи згаданої праці Леві-Брюля, одного з найвизначніших членів Дюркгеймівського соціологічного гурту — авторитетного дослідника людського мишлення. В своїй попередній книзі про еволюцію моралі (“La morale et la science des mœurs” (1903)*) він дуже цінно виступив против апіорних дедукцій в сфері інтелектуального життя і ще сильніший удар задав їм в цій новій праці.

Не буду входити тут в характеристику його методу і підходів до висвітлення функцій примітивного мишлення, бо це зроблено досить докладно в згаданій вище книзі про примітивну культуру, що виходить разом з отцим томом “України”. Хочу спинитись тільки на деяких “гносеологічних”, як говорили давніше, вислідах цієї, може бути — епохальної книги, на тім світлі, яке вона кинула на еволюцію людського пізнання. Леві-Брюль відкинув способи інтерпретації примітивного мишлення за поміччю правил нашої цивілізованої логіки: трактування інтелектуальних процесів примітивної людини як недосконального вживання вічних і незмінних загальнолюдських логічних принципів. Признав неможливим трактувати її як недорозвинену людину з нашим логічним апаратом. Поставив завданням собі і всякому дослідникові, студіюючи функції примітивного мишлення, по можливості цілком облишити наші логічні критерії, а старатись студіювати ці функції їх власними методами і принципами. А в результаті прийшов до висновків, що весь склад і хід примітивного мишлення глибоко відмінний від нашого. Воно нелогічне, з нашого становища, або прелогічне, як його називає Леві-Брюль. Йому чужі наші поняття каузальності. Воно зовсім не журиться логічними суперечностями — того, що нам здається абсурдним. Примітивна людина дуже мало дбає про обсервацію, а старається натомість розгадати неприступні її зорові і взагалі її почуванням зв’язки, які існують між ріжними рядами предметів і явищ (“закон партиципації”, як його зве автор). Мисль і уява її опанована “колективними представленнями”, себто толкуваннями своїх вражінь (перцепцій), даними традицією того колективу, в котрім вона живе і нероздільною, неіндивідуалізованою частиною котрого себе уявляє¹. Ці представлення перейняті ідеєю таємничої і “міс-

¹ У вступі книги Леві-Брюль так розкриває зміст цього терміна: “Так звані колективні представлення пізнаються по таким прикметам: вони спільні членам даної соціальної групи;

тичної” причетності (партиципації), що проходить через усе її мишлення. До розумування чи теоретичного мишлення вона взагалі має відразу (неохоту), і в її інтелекті переважає емоція. В протиставлення нашому раціоналістичному й індивідуалістичному інтелектуальному життю, це життя містичне, емоціональне, колективістичне.

Порівняний дослід, — пише Леві-Брюль в закінченні, — “вчить нас, що мишлення примітивної людини має істотно прелогічний і містичний характер; воно орієнтоване інакше, ніж наше; її колективні представлення опановані законом партиципації; через це вона не журиться їх суперечностями: вони зв’язані між собою зв’язками і передумовами, з котрими наша логіка не може нічого вдіяти.

Це пояснює нам і нашу власну духову діяльність. Приводить нас до висновку, що логічна суцільність суб’єкта мислі — це дезидерат, а не факт. І в нашій суспільстві представлення і зв’язки представлень, опановані законом партиципації (містичної причетності), далеко не щезли. Вони існують більш-менш незалежно — поборювані, але не викорінені, — поруч тих представлень, що стоять під знаком логічних законів. Розум добивається логічної самостійності і проголошує її, але наша інтелектуальна діяльність в дійсності раціональна й іраціональна заразом: прелогічне і містичне стоїть тут поруч із логічним”.

Книга, таким чином, давала дуже важний причинок до проблеми, поставленої Дюркгеймовою школою, — хоча сам Леві-Брюль не постарався зробити останніх висновків щодо залежності цієї еволюції мишлення від соціального оточення ні в цій книжці, ні в новій, випущеній 12 літ пізніше*.

Ця друга книжка, навпаки, давала ще менше загальних висновків, ніж перша. Дуже обережний в своїх виводах (цю надмірну здержливість в загальних висновках дехто йому ставив навіть в докір!), автор ставив своїй другій книзі таке завдання: рядом нових ілюстрацій, себто серією інтерпретацій різних конкретних явищ примітивного життя, досі толкованих наздогад, ствердити загальну характеристику примітивної мислі, дану в попередній книзі. В першій він головню хотів довести байдужість примітивної людини до того, що в наших очах являється логічною суперечністю, і вияснити примітивні поняття тотожності, які впливають з того, що автор називає законом партиципації. В другій він поставив головнішим завданням представити те, що являється для примітивних людей каузальністю: як вони витолковують собі різні явища життя. Як представляють собі невидимі сили, що їх оточують в їх уяві, сні і приміти, смерть від нещасливих випадків і

вони переходять в спадщині з покоління в покоління; вони панують над індивідом і викликають в нім, відповідно обставинам, почуття пошани, страху, обожання і т. ін. Це не значить ніби вони належать до колективного суб’єкта, що існує незалежно від індивідів, які творять соціальну групу. Цим розуміється тільки це, що характеристичних рис їх не можна об’яснити простим дослідом індивідів, — подібно як мова, хоч вона існує властиво тільки в головах тих, що нею говорять, являється безсумнівною соціальною дійсністю, що засновується на цілості представлень громади. Вона опановує кожного з цих індивідів, вона існує перед ними і переживає їх”.

тому под[ібно]. Разом взяті ці дві книги, на гадку автора, давали право говорити вже про примітивне мишлення (*mentalité*) як явище, для нас в деякій мірі ясне і приступне. Тому, мовляв, назвав він цим словом цю другу книгу, хоча вже перша могла носити це ім'я.

Але й обидві разом, вони в його очах являються не більш як загальним вступом до глибших студій над примітивними інституціями, над в'ясненням тих завдань, які ставить собі примітивна людина, більш чи менш свідомо, і мотивів індивідуальної та громадської діяльності “цих людей, що їх ми звемо досить невідповідно примітивними — людей заразом таких далеких і таких близьких нам” (передмова до другої книги з місяця вересня 1921 р.).

Він не укриває труднощів цього досліду: “Серед цієї плутанини містичних причетностей (партиципацій) і виключень (ексклюзій) уявлення індивіда про себе самого, живого чи мертвого, і про групу, до якої він “належить”, мають тільки далеку подібність до ідей чи концепцій. Вони відчуваються і переживаються більше, ніж мисляться. Ні їх зміст, ні їх зв'язки не підлягають точному запові суперечності. Наслідком цього ні індивідуальне я, ні соціальна група, ні доохресний світ, видимий чи невидимий, ще не “определені” в цих уявленнях, так як нам здається, як скоро тільки наша концепційна думка спробує їх схопити. При всіх пильних обережностях, вона не може не приподобляти їх до своїх звичайних “об'єктів”. Заразом вона оголює їх з усього, що вони мають стихійно-конкретного, емоційного і життєвого (вітального). Це робить таким трудним і майже завжди непевним розуміння установ, в яких виявляється мишлення (*mentalité*) примітивних суспільностей, більше містичне, ніж логічне”. Таким скептичним висновком кінчить Леві-Брюль свою останню книгу.

Отже, безпосереднє в'яснення залежності форм і функцій примітивного мишлення від умов життя та їх еволюції наслідком основних змін цих умов, в зв'язку з змінами форм продукції, розподілу, споживання і т. д., Леві-Брюль відсуває в далеку чергу як завдання будучих дослідників. Але менш терпеливі і більш зацікавлені в скоршій освітленні цієї проблеми дослідники негодні були чекати таких скрупулезних і детальних розслідувань і спішили намітити деякі точки погляду, бодай щодо загальніших напрямів цього процесу. Таким, власне, був покійник Єрузалем. Ідучи за дослідами дюркгеймистів, він в виданнях свого університетського підручника “Вступу до філософії” (“*Einleitung in die Philosophie*”, 1913 і 1919 р.) крок за кроком розширяв соціологічну базу цієї доктрини. В'ясняв “значіння соціологічного фактора в розвитку людського пізнання”, як сам висловлювався, і в останнім виданні присвятив уже чималий розділ під заголовком “*Soziologische Grundeinsichten*” цьому соціологічному освітленню еволюції мислі. Потім в передмові до німецького видання першої книжки Леві-Брюля, ним виданого, та в вищеназваних замітках до статті Шелера подав короткий і стислий, але дуже інтересний начерк еволюції людського мишлення на

чисто матеріалістичній основі, в соціальному оточенні, під впливами змін відносин продукційних і господарських. Над ним я хочу тут спинитись.

Єрусалем виходить від індивіда, цілком зв'язаного колективом, “стадного звіра”. “Душа” його опанована і заповнена “колективними представленнями”, в котрих домінують елементи емоціональні і рухові (моторичні), а об'єктивні прикмети речей лишаються майже без значіння. Його світогляд переповнений іраціональним, або містичним, елементом, що дає напрям його діяльності. Одиниця чує себе тільки частиною колективу (племені) і з неїмовірною упертістю тримається переданих традицією поглядів і пояснень своїх чуттєвих вражень (“колективних представлень”). Те ж, що ми тепер звемо “досвідом”, для нього цілком неможливе.

В цій примітивній стадії свого розвою людина цілком нездібна думати теоретично і не спроможна об'єктивно констатувати факти, з якими має до діла. Ця здібність приходить тільки в міру того, як людина визволяється з залежності від колективу і перетворюється в індивідуальність самостійну і самозадоволену. До цього веде соціальна диференціація, головню внаслідок того, як поступає поділ праці. Він змушує людину спеціалізувати свою увагу, звертаючи її на тісніший круг речей, що мають безпосереднє значіння для її праці. Завдяки тому вона завважає і пізнає багато нових речей, про котрі колективні представлення, “себто традицією передані толкування її чуттєвих вражень”, не давали нічого. Так коваль пізнає нові прикмети металів, ткач — нові властивості вовни. Тим способом люди стають здібні “спостерігати чисто об'єктивно” поодинокі факти і використовувати їх для своєї продукції. Цєю дорогою й інтелект їх зміцняється в відносинах до елементів ефекту й емоції, що переважають в стані соціальної підвладності. Так паралельно з спеціалізацією продукції і втвореною нею більшою самостійністю одиниці та зростом її незалежності від традиції зростає “інтелектуалізація душі”.

З другого боку, процес творення такої самостійної одиниці має ще й той наслідок, що духовий інвентар людини незвичайно збагачується. В міру того як вона привчається дивитися власними очима і думати власною головою, відкриває вона наоколо себе і ще більше в собі все нові перспективи. Її дух, визволений від абсолютного панування “колективістичних представлень”, “кличе правила віри, моралі і звичаю, а ще більше — правні норми на суд свого власного визволеного і зміцненого розуму і свого — всім тим витонченого — сумління”. Починається боротьба індивіда за своє визволення, яка тягнеться тисячоліттями в історії під знаком цієї “індивідуалістичної тенденції розвитку”.

Для соціального пізнання тут особливо важна тенденція універсалізму і космополітизму. Вона виходить “з психологічної необхідності” і потверджується історично. З скріпленням індивідуальної свідомості і зв'язаним з нею ослабленням тісної залежності індивіда від племінного, державного і національного зв'язку виникає ідея людства як одної великої цілості і по-

няття загальнолюдського. Одиниця в процесі добування своєї самостійності наповняється переконанням, що її внутрішні переживання — це голос загальнолюдського розуму, того почуття, що дає себе знати в кожній людині, сумління, обов'язкового загально для всіх. Аж тут знаходить собі ґрунт ота глибоко закорінена серед ідеалістичних філософів віра в вічну і незмінну у всіх часах логічну структуру людського духу. Так само при цім переході від індивідуалізму до універсалізму твориться переконання про загальну обов'язковість *Натурального права*, про *Моральний закон*, обов'язковий для всіх людей, віра в можливість *Релігії розуму*, вповні свобідної від яких-небудь авторитативно уставлених догм або виведеної з людського ества без огляду на які-будь історичні традиції.

Таке соціологічне освітлення кидає цілком нове світло на всякого роду априоризм і ним піддану віру в абсолютний, загальнообов'язковий і необхідний процес пізнання, так як це уставили критичні праці *Канта* й його наступників. Для соціологічно орієнтованого дослідника всі ці філософемі носять на собі зовсім ясні сліди свого індивідуалістичного походження, і з цього становища мусять оцінюватись. Це треба сказати і про феноменологію, що новішими часами набрала такого поважання. Незалежність від власті соціальної творчості (котра у індивідуального мислителя зістається в дійсності все-таки релятивною, умовною і ніколи не повною) часто трактується як абсолютна самостійність, і навіть самодовлієність, і доводить до висновку, що це нібито фактично можливо: зовсім незалежно від досвіду одержувати абсолютні і безумовно-вартні відомості. Почуття очевидності, що супроводить кожну глибоку самообсервацію, скріпляє цих мислителів в таким індивідуалістичнім упередженні.

Супроти цього соціолог мусить вказати, що соціальна залежність, яка у примітивної людини вповнює все її життя, вповні не зникає ніколи. Колективні представлення заховують рішаюче значіння навіть на найвищих ступенях розвитку, які досі осягнено. Вже через присвоєння самої мови сучасна культурна людина попадає у власть творчості колективу і залежність від соціального окруження. Приналежність до певної держави і національності теж має великий і сильний вплив не тільки на наше почуття і волю, але так само і на наше мишлення. Навіть в науці при ближчім розгляді часто помітні впливи колективу, чи тої соціальної творчості (“колективних представлень”).

Тому на місце розпочатого *Кантом* трансцендентального аналізу мусить прийти соціологічний розбір змісту нашого пізнавання. Глибокі і всебічні розсліди психологічні, культурно-історичні, етнографічні, досліді старої релігії і права мусять вияснити внутрішню залежність пізнання і суспільності, факту й індивіду та дати початок соціологічній критиці людського інтелекту. *Дюркгейм* почав такий соціологічний розбір, але не міг довести до кінця, тому що йому бракувало отього важного розуміння переходу від індивідуалізму до універсалізму; але тепер, здається, можна піти по цій дорозі далі.

Ось цей проспект покійного віденського філософа-соціолога, котрий я старавсь переказати можливо докладно. Не входячи в чисто філософічні постулати його, я підчеркую отці завдання соціологічного вивчення еволюції людського мишлення, висунені соціологічними працями останніх десятиліть:

Залежність мишлення від соціального процесу: спочатку від колективізації людського життя, потім від економічної і соціальної диференціації (при розкладі колективу під впливом продукційних змін і переході до класової суспільності), стала реальним і безсумнівним фактом для кожного соціологічно орієнтованого дослідника. Перехід індивіда від колективістичного до індивідуалістичного світогляду являється епохою в еволюції самого його мишлення. На місце інтерпретації соціологічних фактів дорогою апріорних висновків з вічних і незмінних принципів людського пізнання і мишлення (видвигненої особливо англійськими соціологами другої половини ХІХ в.) на чергу стає висвітлення еволюції самого пізнання і мишлення з фактів соціального розвитку, дорогою індуктивною: студіями умов соціального життя, трактування інтелектуальних функцій як соціальних явищ, що можуть висвітлитись і вивестись тільки з соціальних-таки фактів.

Поруч того стають широкі й далеко йдучі постулати розслідування в індивідуалістичній і диференційованій суспільності історичних часів останків старших, колективістичних методів пізнання й оцінки фактів — останків дуже значних і впливових, цілих верств “прелогізму”.

Це ті вимоги, котрі ставить сучасна світова наука однаково психологові і економістові, історикові права, культури, мистецтва і словесної творчості, і з ними в високій мірі мусить рахуватися кождий нинішній український дослідник.

с. 195 ...“Курса русской истории” Ключевского... — йдеться про найбільш відомий твір В.Ключевського, що неодноразово перевидавався. Див.: *Ключевский В.О.* Курс русской истории: В 5 ч. — СПб.; Петроград, 1904—1922.

с. 196 ...знов-таки за “Очерком” Ключевского... — очевидна описка М.Грушевського. Мова йде про “Курс русской истории” В.Ключевського.

с. 197 ...попередня “История древней русской литературы” — йдеться про працю: *Сперанский М.Н.* История древней русской литературы: Пособие к лекциям в Университете и на Высших женских курсах в Москве. — М.: Типолитография товарищества И.Н.Кушнерев и К°, 1914. — X, 599 с.

...книгу пок[ійного] Владимірова, видану 20 літ перед тим... — див.: *Владимиров П.В.* Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира Н.Т.Корчак-Новицкого, 1900. — 480 с.

Так, на с. 277 ми читаємо такий загальний відзив... — тут і далі М.Грушевський цитує працю М.Сперанського у власному перекладі українською, зазначаючи відповідні сторінки.

с. 198—199 ...стаття Арабажина в “Истории русской литературы” Аничкова — йдеться про статтю: *Арабажин К.* Исторические песни и думы малорусского народа // История русской литературы: В 2 т. / Под ред. Е.В.Аничкова, А.К.Бороздина, Д.Н.Овсяннико-Куликовского. — Т. I: Народная словесность. — Вып. IV. — М.: Издание товарищества И.Д.Сытина и Товарищества “Мир”, 1908. — С. 301—334.

A.Debidour. Le histoire diplomatique de l'Europe, depuis Congrès de Berlin jusqu'à nos jours. T. I—II (Bibliothèque d'histoire contemporaine). Paris: F.Alcan, 1916 — 1918, XII + 359 і 379 с.

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 176—177. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф із вставкою на арк. 4 та правками олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. X. — Од. зб. 17179. — 4 арк.). На арк. 1 червоним олівцем позначка вгорі “55”, простим олівцем “Зап. Н.”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 200 Перша частина “Дипломатичної історії Європи” професора Паризького університету Антонена Дебідюра... вийшла в 1891 р. ... — йдеться про видання: *Debidour A.* Histoire Diplomatique de l'Europe de 1814 à 1916: 2 vols. — Paris: Félix Alcan, 1891.

“Коли імператор Вільгельм II проголосив в 1914 році війну Росії... в заступстві фактів, по деяким пунктам” — М.Грушевський цитує книгу А.Дебідюра у власному перекладі українською мовою.

L.Lévy-Bruhl. Das Denken der Naturvölker. In deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem. Wien und Leipzig: W.Braumüller, 1921, XIII + 352 с.

L.Lévy-Bruhl. La mentalité primitive. (Bibliothèque de philosophie contemporaine — Travaux de l'Année sociologique). Paris: F.Alcan, 1922, III + 537 с.

Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens. (Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften, 1921, I Jahrg., Heft 3, 1921)

Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie. (Köln[er] Vierteljahreshefte [für Soziologie], 1924, IV Jahrg., Heft 1–2)

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 145–153. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф (на обох боках аркуша) фіолетовим чорнилом із правками чорнилом та простим олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17199. — 11 арк.). Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Машинопис з авторськими правками зеленим чорнилом та олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17200. — 15 арк.). На арк. 1–4 вгорі фіолетовим олівцем підпис: “Савч.”, на арк. 5 на лівому полі посередині підпис “Савченко”. На арк. 5–8 — вгорі праворуч олівцем підпис “Щіт.”, на арк. 9–12 вгорі праворуч підпис олівцем “Еф.”, на арк. 13–15 підписів нема. На звороті арк. 15 зеленим олівцем рукою М.Грушевсько-го написано: “М.Грушевський (Lévy-Bruhl)”.

Подається за першодруком.

с. 203 ...освітлюючи в короткій передмові... — М.Грушевський пише про роботу: *Грушевський М. Передмова // Грушевська К. З примітивної культури: Розвідки і доповіді / З передмовою акад. М.Грушевського. — К.: Держвидав України, 1924. — С. 3–16d.*

с. 204 ...німецький соціологічний журнал, заснований в Кельні при новім інституті соціальних наук... — йдеться про журнал “Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften”.

...статтю... Макса Шелера... п[ід] з[аголовком]: “Позитивістична філософія історії й завдання соціології пізнання” (“Soziologie des Erkenntnis”) — назва статті М.Шелера німецькою мовою в “Україні” була надрукована не повністю. Йдеться про роботу: *Scheler M. Die positivistische Geschichtsphilosophie und die Aufgabe einer Soziologie der Erkenntnis // Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. — 1921. — I Jahrg., Heft 1. — S. 22–31.*

...стаття Єрусалема якраз під заголовком “Soziologie des Erkenntnis”... — див.: *Jerusalem W. Soziologie des Erkenntnis // Die Zukunft. — 1909. — № 67. — S. 236–246.*

В своїй відповіді на “замітки” Єрусалема, доданий до них в тім же випуску Кельнського тримісячника... — йдеться про роботу: *Scheler M. Zu W. Jerusalem's Bemerkungen. Replik auf Bemerkungen zu Die positivistische Geschichtsphilosophie und die Aufgabe einer Soziologie der Erkenntnis (1921) // Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. — 1921. — I Jahrg., Heft 3. — S. 35–39.*

с. 205 ...студію свого учня і співробітника Hubert'a про вплив сакральної обрядовості на прийнятті поділи часу (“Melanges d'histoire des religions”, 1909) — йдеться про роботу: *Hubert H., Mauss M. Mélanges d'histoire des religions. — Paris, F.Alcan, 1909. — XLII, 236 p.*

...такі капітальні твори, як Леві-Брюля “Умовні функції в нижчих громадах” і самого Дюркгейма “Елементарні форми релігійного життя”... — йдеться про праці: *Lévy-Bruhl L. Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures. — Paris, F.Alcan, 1910. — 480 p.* та *Durkheim E. Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie. — Paris: Alcan, 1912. — 647 p.*

...розгорнув Вундт — в своїй останній праці, котрій я віддав честь на початку огляду в оцім річнику (1924, [кн.] I–II) — М.Грушевський відсилає до своєї рецензії на роботу В.Вундта “Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von

Sprache, Mythus und Sitte”, що була опублікована у тому ж часопису “Україна” (1924. — Кн. 1–2. — С. 179–180). Передруковано у даній книзі на с. 183–185.

с. 207 ...своїй попередній книзі про еволюцію моралі (“La morale et la science des moeurs” (1903)... — див.: Lévy-Bruhl L. La morale et la science des moeurs — Paris: F. Alcan, 1903. — 348 р. Упорядником виправлена помилка у позначеній М. Грушевським даті виходу книги (у першому друку було 1905).

с. 208 ...книжці... в новій, випущеній 12 літ пізніше — йдеться про книгу: Lévy-Bruhl L. La mentalité primitive. — Paris: Librairie Félix Alcan, 1922. — III, 537 р. Далі М. Грушевський цитує Л. Леві-Брюля у власному перекладі на українську мову.

В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия, в древней русской литературе и народной словесности. Петроград, 1917, VII + 518 с. + таблиця

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 158–159. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками зеленим чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 12397. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч олівцем позначка “Друк”. Підпис у кінці рецензії тим самим чорнилом: *М. Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 214 non liquet — з лат.: це не ясно.

А.Кашенко. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. Коротка історія Війська Запорозького. Катеринослав, 1917, 370 с. А.Кашенко. Великий Луг запорозький. Катеринослав, 1917, 112 с.

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 163–165. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф олівцем без правок із допискою чорнилом на клаптику паперу (між арк. 10 та 11) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17194. — 20 арк.). На арк. 1 червоним олівцем вгорі позначка “76”. На арк. 20 на звороті олівцем напис “Кашенко”. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*.

Машинопис з авторськими правками олівцем та чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17195. — 5 арк.). Підпис у кінці статті чорнилом: *М. Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 215 Сі рецензії були написані для “України” 1918 р. кн. 3/4... — йдеться про цю та попередню рецензію на книгу В.П.Адрианової “Житие Алексея, человека Божия, в древней русской литературе и народной словесности” (1917) (опублікована в цьому виданні, див. с. 213–214).

...доповнення до короткої поминки по авторі в попередній книжці — у третій книжці “України” за 1924 р. спеціальний розділ “Некрологи” був присвячений “заслуженим для української науки і українознавства діячам, що померли в рр. 1918–1923”. Його дописувачами були сам М. Грушевський, а також співробітники Всеукраїнської академії наук, зокрема С.Єфремов, А.Носов, А.Лященко і С.Лушко. Коротеньку некрологічну замітку про А.Кашенка написав С.Єфремов (див.: Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 184).

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова “...МАЮ В СВОЇМ ПОРТФЕЛІ СТУДІЙКУ...”: ОСТАННІ ПРАЦІ ТА РЕЦЕНЗІЙНІ ОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	V	
РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
Вікопомна дата	3	361
Про так званий “Львівський літопис” (1498–1648) і його ймовірного автора	28	365
Самовидець Руїни та його пізніші відображення	44	382
Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань	74	414
З історичної фабулістики кінця XVIII в.	82	424
“Историограф Малой России”	87	427
РОЗДІЛ II. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	181	
Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.....	183	450
Lubor Niederle. Manuel de l'antiquité slave. Tome I: l'Histoire.....	186	450
Акад. В.С.Миллер. Очерки русской народной словесности.....	191	451
Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность.....	191	451
A.Debidour. Le Histoire diplomatique de l'Europe.....	200	453
L.Lévy-Brühl. Das Denken der Naturvölker.....	202	453
L.Lévy-Brühl. La mentalité primitive.....	202	453
Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens.....	202	453
Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie.....	202	454
В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия.....	213	455
А.Кащенко. Оповідання про славне військо Запорозьке Низове.....	215	455
А.Кащенко. Великий Луг запорозький.....	215	455
А.И.Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и saga о Гаральде... ..	219	456
Іларіон Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України.....	221	456
М.И.Ростовцев. Элинство и иранство на юге России.....	223	457
M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia.....	223	457
M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie.....	223	457
М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических.....	223	457
The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples.....	233	458
James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament.....	236	460
Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti.....	241	461

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven...	246	462
А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности...	248	463
Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce...	250	463
Д.Заславский. Михаил Петрович Драгоманов...	251	464
Nationernas Bibliotek: Ukrainarna...	255	464
Harold T. Cheshire. The Great Tartar Invasion of Europe...	257	465
Ювілейний Збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований, 1873–1923. Записки Наукового товариства імені Шевченка, том СХХХVIII–СХL. Праці Історично-філософичної секції під редакцією Івана Крип'якевича... Праці Філологічної секції під редакцією Кирила Студинського... Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925...	259	466
М.Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур (Русские памятники письменности на юге славянства)...	265	468
К.М.Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I и II...	266	468
V.J.Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen...	270	468
Етнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый...	274	469
Louis Eisenmann. The Imperial Idea in the History of Europe...	277	469
Jan Łoś. Początki piśmiennictwa polskiego...	279	469
Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves?...	281	470
Р.Р.Ранайтеску. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans le principautés roumaines...	285	470
Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди...	287	471
Arturo Cronia. II. Bogomilismo...	289	471
Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології...	290	472
Записки Київського інституту народної освіти...	292	473
Ю.Д.Бруцкус. Письмо хазарского еврея от X века...	294	473
Е.Ю.Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения...	295	474
Jozsef Szinnyi. Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur...	297	474
Dr. Eugen Perfeckij, docent University Komenskeho v Bratislavě. Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatske Rusi ve století XIII–XV...	299	474
Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva...	301	475
Histoire et historiens depuis cinquante ans...	304	475
Доктор славяноведения А.Петров. Отзвук Реформации в русском Закарпатьи XVI в. Няговские поучения на Евангелие...	306	476
Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University...	307	476

Збірник праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа” ...	309	478
Frank Wollman. Slovesnost Slovanů...	311	478
Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918)...	312	478
Східнослов'янські народності та їх дослідження...	313	479
Dr. Jiří Král. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva...	324	479
Václav Novotný. Českou minulostí...	326	480
Dr. František Štůla, Dr. Antonín Boháč, Dr. Karel Kadlec a Dr. Josef Tvrđý. Zeměpisný obraz, statistika, ústavní zřízení a filosofie slovanstva...	327	480
А.В.Орешников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам...	329	480
Josef Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann...	330	481
D-r Josef Jirásek. Rusko a my. Studie vztahy česko-slovensko-ruských od počátku 19 století do roku 1867...	332	481
Осип Гермайзе. Україна та Дін у XVII ст. ...	333	481
Віктор Данилевський. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини (спроба матеріалістичної історії техніки)...	335	481
Aus der historischen Wissenschaft der Soviet-Union — Vorträge ihrer Vertreter während der Russischen Historikerwoche...	340	482
Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М[ихайла] Драгоманова у Празі...	342	483
J.Рурка. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckij...	344	483
Aleksander Brückner. Dzieje kultury polskiej. Tom pierwszy: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506...	346	484
International Bibliography of Historical Sciences. First Year (1926)...	350	484
Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні...	354	485
Збірник Музею діячів науки та мистецтва України...	357	486
Алексей Александрович Шахматов, 1864–1920...	359	486
КОМЕНТАРІ		361
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК		487

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга II

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1930–1934)

Серія “Рецензії та огляди”
(1924–1930)

Редактор *І.Савлук*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *В.Гоменюк*

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 44,71. Обл.-вид. арк. 37,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
79005 Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 10. Кн. II : Серія “Історичні студії та розвідки” (1930—1934) ; Серія “Рецензії та огляди” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 552 с.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

Друга книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського містить праці визначного українського історика, об'єднані у двох серіях — “Історичні студії та розвідки” і “Рецензії та огляди”. У першій з них представлено шість останніх статей М.Грушевського, написаних упродовж 1930—1934 рр. і присвячених історії України, українській історіографії та історії української літератури. Остання велика студія — “Істориограф Малой России” (1934) — друкується вперше.

У другій серії публікуються 60 рецензій та рецензійних оглядів, підготовлених вченим у 1924—1930 рр. (у 1931—1934 рр. М.Грушевський рецензій не писав), дев'ять з них також друкуються вперше.

Статті, опубліковані М.Грушевським уперше російською мовою, подано у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)